

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ

Перед земськими установами, одразу після їх утворення в 1864 р., постало питання: з чого почати, які заходи вжити і як організувати справу, щоб виконати покладені на них обов'язки. Адже на початку свого існування «земство... нагадувало багатого спадкоємця, який отримав величезний, але розладнаний набуток, відносно якого не існувало рішуче ніяких відомостей». А це, в свою чергу, «позбавляло будь-якої можливості здійснювати корінну реформу народного господарства, яке, між тим, тріщало по всім швам».¹ Отже, «земству, — як зазначав відомий статистик М. Ф. Аненський, — потрібно було розробити питання про вартість та прибутковість землі і інших нерухомих маєтностей, як головного об'єкту земського оподаткування». Саме з цією метою були створені статистичні бюро.²

Безперечно, земська статистика не була чимось надзвичайним, а являла собою результат значної підготовчої роботи, яка проводилася дослідниками соціально-економічного життя країни ще в 30—40-х рр. XIX ст.³ Крім того, до відкриття земських установ у Російській імперії існувала і урядова статистика, яка збирала необхідні для адміністрації відомості про деякі галузі народного господарства. Але урядова статистика, по-перше, не повідомляла даних для визначення вартості об'єктів земського оподаткування, а, по-друге, її дані були не тільки неповними, але й, часто-густо, неточними. Так, наприклад, урядові губернські статистичні комітети, не досліджуючи землеволодіння по окремих ділянках земель, які належали тому або іншому власнику, обмежувалися вивченням окремих територій повітів (так званих «дач»). За встановленим порядком кожна волость складала для губернського статистичного комітету відомості по шести головних таблицях: 1) про кількість дворів і мешканців у поселеннях по станах, 2) про кількість мешканців за віросповіданням, 3) про кількість худоби, 4) про кількість будівель, за виключенням церков, у міських поселеннях, 5) про кількість фабрик і заводів у волості, 6) про кількість ремісників у міських поселеннях. У свою чергу, кожен з цих підрозділів складався з великої кількості рубрик так, що в кінцевому результаті, по закінченні опису, з'являлася велика книга, але «вона давала дуже мало багатого матеріалу, бо зміст її далеко не відповідав величезному об'єму».³ Ця статистична програма була універсальною для всієї неосяжної Російської імперії і не враховувала специфіки різних губерній. Вона містила питання про верблюдів і оленів, про наявність театрів у волостях і, навіть, про язичницькі капища. Врешті-решт, це призводило до «жахливих перекручень незрозумілих для писарів слів».⁴

Саме тому, деякі земства висловлювались за злиття адміністративної статистики з земською, вважаючи, що «достовірність відомостей, які отримували губернські статистичні комітети, значно б збільшилась, якби ці відомості перевірялись земськими діячами, бо їм потреби населення відомі краще, ніж членам комітетів, тобто особам, більшою мірою лише тимчасово проживаючих у губерніях, статистикою яких вони займаються». Лунали пропозиції не тільки про підпорядкування губернських статистичних комітетів земствам, але навіть про їх цілковиту ліквідацію і спрямування внаслідок цього урядових коштів на розвиток земської статистики. Але уряд не пішов на це.⁵

Земські статистичні дослідження спочатку проводилися без наявності особливого статистичного апарату і лише з 1871 р. при земських управах починають виникати спеціальні органи у вигляді «столів» або відділень, які згодом перетворилися в статистичні бюро.⁶

Чернігівське губернське земство також зіткнулося з необхідність отримання точних статистичних даних, щоб «земські кошти, взагалі не дуже значні, були використані там, де вони найбільш потрібні і при тому, по можливості, доцільно і економно». До активізації статистичних досліджень земство спонукала продовольча криза в північних повітах Чернігівської губернії. Оскільки інформація про реальний стан справ у цьому регіоні була вкрай суперечливою, губернські збори призначили премію за його статистичне дослідження.⁷

Як наслідок, результати, отримані після дослідження економічного положення Мглинського і Суражського повітів Чернігівської губернії, «спричинили низку законодавчих заходів, як по відношенню до мешканців цих повітів, так, між іншим, по всій Росії до полегшення чисельного класу землевласників з колишніх кріпаків».⁸

А в 1874 р. чернігівське губернське земське зібрання постановило створити спеціальну комісію «для змін підстав земської розкладки». Члени комісії, ознайомившись з станом справ у цій галузі, як у Чернігівській, так і в інших губерніях, «прийшли до висновку, що при існуючих даних про губернію, без збирання нових, більш точних статистичних відомостей про землеволодіння та прибутковість земель і міського майна, а особливо про цінність і прибутковість фабрик і заводів, правильна розкладка земських податків не може бути зовсім зроблена». Саме тому, збирання цих відомостей комісія рекомендувала доручити «не випадковим збирачам, а особам, які спеціально поставили себе для цієї мети», створивши при губернській земській управі статистичне відділення.⁹

Крім цього, членами комісії були розроблені «Основания устройства земской статистики в Черниговской губернии», якими передбачалося, що, по-перше, статистичне відділення буде складатися з головуючого, члена губернської управи і двох осіб по найму, бажано з вищою освітою, по-друге, воно, як колегіальна установа, буде мати право зноситися з земськими, офіційними і приватними особами, по-третє, програми робіт відділення повинні визначатися його членами «по узгодженню з губернською управою і згідно з вказівками статистичного з'їзду», який повинен був збиратися принаймні раз на рік «для загального керівництва земськими статистичними роботами в губернії», по-четверте, всі статистичні дані членам відділення рекомендувалося збирати «особисто і на місцях», і, нарешті, по-п'яте, планувалося друкувати «Труды» статистичного відділення цілком або у вигляді витягів на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» і окремими книгами. Ознайомившись з «Основаниями устройства земской статистики», чернігівська губернська земська управа 21 листопада 1875 р. постановила надрукувати їх у «Земском сборнике» і передати на розгляд чергових губернських земських зборів.¹⁰

Чернігівське губернське земське зібрання, в свою чергу, також підтримало пропозиції комісії і, як наслідок, 7 лютого 1876 року при чернігівській губернській земській управі було відкрите статистичне відділення.¹¹ До його складу ввійшли О. О. Русов, В. Є. Варзар і П. П. Червінський. Отже, земствам для проведення статистичних робіт довелося звернутися до осіб, які до того часу, як правило, стояли осторонь земських справ. Надання земським статистикам можливості вільно діяти сприяло залученню до статистичних бюро значної кількості представників тодішньої інтелігенції. Не даремно земських статистиків називали «третім елементом у земстві».¹²

О. О. Русов, який саме на той час шукав роботу після звільнення у 1876 р. (за «неблагонадійність») з посади вчителя київської гімназії, за порадою чернігівського земця О. Ліндфорса, переїздить до Чернігова і обіймає посаду земського статистика. Ця посада, як пізніше згадувала С. М. Русова, давала йому можливість «наблизитися до народу, досліджувати його економічне і водночас і етнографічне життя. Крім того, вабила й земська служба, в тих часах найбільш незалежна, не замічена адміністративним формалізмом і зверхнім гнітом».¹³

Олександр Олександрович, погоджуючись працювати статистиком у чернігівському земстві, не без скромності заявляв, що він «у цій справі мало що розуміє».¹⁴ Але ж відомо, що О. Русов був одним з найактивніших членів «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства», який займався розробкою не тільки питань з етнографії, географії, природознавства України, але й вивченням питань економіки і статистики. Саме в «Південно-Західному відділі» О. Русов не тільки ознайомився з програмою для збирання статистичних відомостей, складеною відомим вченим-економістом М. І. Зібером (Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений. — К., 1875), але й сам, разом з П. П. Чубинським, брав участь у розробці «Программы для собирания этнографических и статистических данных».¹⁵ Отже, як бачимо, О. Русов мав певний, принаймні теоретичний, досвід у справі статистики.

В. Є. Варзар також був у цій справі людиною компетентною і не випадковою. Адже, по-перше, мав вищу технічну освіту (в 1874 р. він закінчив Петербурзький технологічний інститут), а, по-друге, в тому ж таки 1874 р. побачила світ одна з його перших праць у галузі політекономії «Хитрая механика», в якій автор показав антинародну сутність податкової політики царського уряду.¹⁶

Що ж стосується П. П. Червінського, то не випадково О. О. Русов називав його «знаменитістю нашого часу».¹⁷ Саме в 1875/76 рр. на сторінках ліберальної газети «Неделя» з'явилася низка його статей, присвячених економічним питанням. П. Червінський, використовуючи марксівський «Капітал», намагався обґрунтувати ідею самобутнього шляху економічного розвитку Росії. У цих працях він виявив себе «як типовий ліберальний народник теоретик».¹⁸

Розпочинаючи діяльність у лютому 1876 р., члени статистичного відділення не мали точного уявлення про засоби і можливі межі своїх досліджень, адже «губернське зібрання, прийнявши постанову про влаштування відділення, не дало йому певної програми або інструкції, якою можна було б керуватися»;¹⁹ до того ж, на той час, незважаючи на всю важливість питання правильної і справедливої оцінки предметів оподаткування, «навіть більш або менш вдалих спроб у вказаному напрямку з боку земств зроблено було дуже мало».

Таким чином, у першу чергу чернігівські статистики повинні були визначити спосіб своїх дій і скласти програму для збирання статистичних відомостей. З цією метою вони детально ознайомилися не тільки з матеріалами, які знаходилися в журналах, справах і окремих виданнях чернігівського земства, але й з тими способами і прийомами, які застосовувалися для збирання статистичних відомостей у різних губерніях. Формуючи свою власну бібліотеку, відділення залучило до її фондів не тільки матеріали чернігівського та інших земств, а також «увійшло в безпосередні зв'язки з Імператорським Російським географічним товариством, південно-західним відділенням географічного товариства, з центральним статистичним комітетом, з статистичними комітетами Чернігівським і губерній, прикордонних з Чернігівською..., з статистичними комітетами, відомими своїми працями з провінційної статистики Росії (Нижегородським, Вітебським, Самарським), з статистичним бюро при

Херсонській Губернській Земській Управі, з Губернськими Управами: Тверською і Рязанською».²¹

Також, для написання програми оціночно-статистичних робіт по Чернігівській губернії, були використані «окремі статистичні дослідження різних приватних осіб, що проводилися в Південній Росії... в XVIII і XIX віках з часів Рум'янцевського опису Малоросії, порівняння даних якої з тими, які будуть добути в XIX столітті, чернігівські статистики ставили собі як певне завдання історико-статистичного порівняння». Крім Рум'янцевського опису Малоросії 1765/69 рр., з старих описово-статистичних трудів чернігівським статистикам були відомі: «Краткое описание о малороссийском народе и военных его делах» Петра Симоновського (1765), «Землеписание Малої России, изъясляющее города, местечки, реки, число монастырей и церквей и сколько где выборных козаков, подпомощников и посполитых по ревизии 1764 года находилось» Василя Рубана (1777), «Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г.» Опанаса Шафонського (1851), «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» Якова Марковича (1793) і багато інших.²²

Отже, чернігівські статистики не бажали обмежуватися збиранням матеріалу, необхідного лише для практичних потреб земства. Їх плани були набагато ширшими. Майбутні «Труди» чернігівського статистичного відділення повинні були, крім оціночно-статистичних, містити також дані з історії, географії, топографії та етнографії Чернігівщини. Взагалі, це було притаманно не тільки чернігівським земським статистикам. Як правило, в своїй діяльності земські статистики виходили за межі офіційних програм, звертаючи увагу на вивчення умов життя народу. Протягом перших двадцяти років свого існування земські статистичні бюро віддавали перевагу суспільно-науковим, а не вузькопрактичним завданням земської статистики.²³

«Программа для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» була однією з перших детальних програм з переліком тих відомостей, які були необхідні для земств у цілях оцінки різних видів нерухомого майна. Вона отримала схвальні відгуки професора політекономії київського університету (майбутнього міністра фінансів і голови Комітету міністрів) М. Х. Бунге. «Програми складені дуже сумлінно і з знанням справи», — писав професор. У той же час, одним з недоліків програми, на його думку, був її занадто великий обсяг і намагання «осягнути неосяжне».²⁴

Трохи згодом це вимушені були визнати і її упорядники, за визначенням яких, програма «була задумана широко і весь план майбутньої роботи малювався в неясних, але в не менш широких розмірах».²⁵

«Програма для статистико-економічного вивчення Чернігівської губернії» складалася з трьох головних розділів: «1) про промисловість видобувну, або... головним чином про землеробство і умови його існування; 2) про промисловість переробну, як у більш простих, так і в більш удосконалених формах і про умови, що визначають, її форми; 3) про торгівлю внутрішню і зовнішню, форми і умови її існування».²⁶

Упорядниками першого, другого і третього розділів програми були відповідно П. П. Червінський, В. Є. Варзар і М. О. Константинович (голова статистичного відділення).

П. Червінський вніс у першу загальну частину своєї програми 27 запитань, які повинні були допомогти зібрати «найзагальніші відомості про географічні та економічні умови життя, а також про соціальні та етнографічні відмінності населення і про обставини побуту розумового і морального».²⁷

Створення статистичної програми означало «закінчення першого фазису робіт відділення — фазису підготовчого». Оскільки поїздки по губернії планувалося розпочати лише в жовтні 1876 р., «чернігівські статистики зайнялися вивченням планів та експлікацій Межової Палати і Чернігівської Межової Комісії для визначення землеволодіння»²⁸ А трохи згодом було вирішено перевірити і доповнити програми статистичного опису губернії на прикладі трьох волостей Чернігівського повіту і надати губернським земським зборам сесії 1876 р. не тільки перевірені і виправлені програми, але й зразки робіт на основі цих програм.²⁹

Але, відвідавши волості, статистики встановили, що, часто-густо, «землеволодіння являло зовсім іншу картину, чим ту, яку малювали плани і експлікації Межової Палати». Адже більшість цих планів була складена в середині та кінці 60-х рр. XIX ст., а «з тих пір, у багатьох місцях, де землеволодіння швидко змінювалося, десятки колишніх власників зникли і замість них з'явилися нові». До того ж, майже 1/4 території Чернігівської губернії взагалі була не розмежована. Як наслідок, «замість статистики землеволодіння і території», членом відділення «довелося обмежитися однією статистикою території». Поступово, в ході оціночних робіт, «з програми (особливо загальної) були вилучені, незважаючи на їх інтерес, всі зайві етнографічні, народно-юридичні та інші питання, які склали особливий, необов'язковий додаток до програми».³⁰

Безпосереднім наслідком роботи, проведеної чернігівськими статистиками в 3-х волостях Чернігівського повіту, став перший випуск «Трудов статистического отделения при черниговской губернской управе» (1877), в якому були вміщені праці П. Червінського, О. Русова і В. Варзара. До цього збірника увійшли лише ті дослідження, які, на думку членів статистичного відділення, «являли інтерес і цільність самі по собі». За його межами залишилися практично всі цифрові дані про врожайність, про орендні та продажні ціни на землю і таке інше. Їх друкування у вигляді карт і таблиць було відкладене до закінчення оціночно-статистичних робіт по всьому Чернігівському повіту.³¹

Серед досліджень, розміщених на сторінках «Трудов», привертає увагу «Статистико-экономическое описание деревни Кашовки Довжицкой волости Черниговского уезда, сделанное на основании описи этой деревни» О. О. Русова. На той час, це була одна з перших спроб розробки матеріалів Рум'янцевського опису Малоросії 1765/69 рр. Олександр Олександрович співставив економічне положення населення с. Кашовки як у часи Рум'янцевського опису, так і в XIX ст. Він був переконаний, що «для характеристики сучасного економічного положення населення дуже цікавими бувають порівняння цього положення з минулим». Результатом такого порівняння став висновок О. Русова про те, що «останні сто років, прожиті населенням села, привели не до покращення, а до погіршення його економічного добробуту». Головну причину такого положення він бачив у тому, що рівень агрокультури з 60-х рр. XVIII до 70-х рр. XIX ст. залишився практично незмінним. Саме тому О. Русов запропонував створити в губернії «сільсько-господарську школу для сільського населення».³²

Не менш цікаві пропозиції були висловлені і в статті П. Червінського «Землевладение в Салтыково-Девицкой волости Черниговского уезда». У ній пропонувалося дослідникам звернути особливу увагу на козацьке землеволодіння. Адже, на відміну від колишніх поміщицьких та державних селян, які лише внаслідок аграрних реформ 60-х рр. XIX ст. стали власниками своїх земельних наділів, «козаки були в Росії єдиним численним розрядом поселення, здавна володівшого своїми землями на тому самому праві власності, яке вперше визнавалося за

селянами Положенням 19 Лютого». Саме тому вивчення козацького землеволодіння, зазначає автор, «має виключне, єдине в своєму роді значення, бо дає можливість відповісти на ряд запитань: чи сприяв принцип повної власності козаків на свої землі накопиченню козацьких земель у руках небагатьох і обезземеленню більшості, на які категорії за розміром володінь розподіляється козацьке землеволодіння». «Вирішення цих питань, — на думку П. Червінського, — могло б слугувати начебто пророчим свідченням про долю нашого селянства».³³

Що ж стосується В. Є. Варзара, то він, крім того, що брав найактивнішу участь в упорядкуванні «Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» і «Трудов статистического отделения при черниговской губернской управе», підготував також науково-теоретичну статтю «О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ», яка була надрукована в «Земском сборнике Черниговской губернии». Її головною метою було визначити теоретичні принципи і практичні засоби оцінки міського майна. Критично проаналізувавши досвід оціночних робіт у Вятському і Херсонському земствах, В. Є. Варзар запропонував обкладати пропорційним земським податком продажну вартість будинку, яка визначалася його прибутковістю, а не «природно вартість, яка визначається витратами на будівництво».³⁴ Ця стаття ще раз підтвердила високий фаховий рівень В. Є. Варзара

Діяльність земського статистичного відділу позитивно вплинула і на «Земский сборник Черниговской губернии», який з моменту свого заснування в 1869 р., у силу різних обставин, протягом багатьох років не користувався особливим авторитетом серед читачів. Лише в 1877 р. на його сторінках, крім «Трудов» статистичного відділу, були надруковані ще дві роботи, які містили цікаві історико-краєзнавчі матеріали— «Общий обзор местоживания козаков в Черниговской губернии» і «Народное образование в Черниговской губернии». У передмові до «Общего обзора», складеного в 1838 р. попечительською над козаками конторою, зазначалося, що він був розміщений у «Сборнике», як «необхідний матеріал для порівняння збираємих Статистичним Відділенням економічних даних нашого часу з даними минулого».³⁵

Чернігівські статистики вважали, що після практичної перевірки їхньої «Программы» і виправлення деяких її положень «вся праця опиису і обробки отриманих матеріалів може бути закінчена протягом трьох років, починаючи з 1877 року».³⁶

Та не так сталося, як гадалося. Місцевій адміністрації «земська статистика видалася чимось підозрілим, великі пани занепокоїлися розслідами земельної власності і селян і панів».³⁷

Крім того, що в ті часи «земська статистика видалася чимось підозрілим», чернігівського губернатора дуже непокоїла політична «неблагонадійність» членів статистичного відділення. Завдяки інформації, отриманій від жандармського управління, губернатор знав, що «Русов був членом Ради, яка мала назву «Громада» і очолювала організацію українофілів-соціалістів у Києві». О. Русов, на думку губернатора, взагалі «відрізнявся прихильністю до справи пропаганди і підтримки в інших енергії в переслідуванні злочинних намірів».³⁸ До того ж, саме за «неблагонадійність» у 1876 р. Олександр Олександрович був звільнений з посади вчителя в Києві.

Не менш небезпечним для місцевої влади видавався і В. Є. Варзар. Він, ще під час навчання в Петербурзі, був активним учасником революційного гуртка «лавристів». Саме цей гурток у 1874 р. видав першу його роботу «Хитрая механика». Як наслідок, В. Є. Варзар ще в студентські роки потрапив до списку неблагонадійних осіб, а з 1874 р. знаходився під негласним наглядом поліції.³⁹

У той же час, не зацікавлені були в продовженні статистичних досліджень і великі землевласники губернії. Їх лякало те, що подальше вивчення розмірів землеволодіння, умов оренди землі, умов найму і багатьох інших питань висвітлить реальне становище селянського господарства, виявить його відносини з поміщицьким господарством. Поміщики не тільки оскаржували діяльність чернігівських статистиків у своїх дописах на ім'я губернатора, але й намагалися дискредитувати її на губернських земських зборах.⁴⁰

Врешті-решт, вони свого домоглися. Чернігівське губернське земське зібрання 18 січня 1878 р. (більшістю всього в три голоси) постановило припинити діяльність статистичного відділення. Таке рішення мотивувалося тим, що роботи відділення могли бути корисними лише як науковий матеріал. «Інтереси науки це одне, а інтереси земського оподаткування — інше. Земство, — наголошували противники статистики, — має право і зобов'язане переслідувати лише практичні цілі даної хвилини». Але, в той же час, вони вимушені були визнати, що якби «Програма для статистико-економічного изучения Черниговской губернии» «була виконана не по всій губернії, але хоча б по одному повіту, то ми отримали б один з найкращих етнографічних творів», який «дав би можливість висловитись чудовим талантам, про нього, вірогідно, говорили б у далекому майбутньому».⁴¹

Після закриття статистичного відділення при губернській земській управі вивчення Чернігівської губернії не припинилося. Ініціатива в цій справі перейшла від губернського до повітових земств. Спочатку за дорученням Борзнянського, а потім Ніжинського земства, протягом 1878/79 рр., О. О. Русов займався дослідженням відповідно Борзнянського і Ніжинського повітів.

Але харківський генерал-губернатор, згідно з «представленням» чернігівського губернатора, 24 липня 1879 р. розпорядився «негайно припинити статистичні дослідження, що проводяться земством Ніжинського повіту, з огляду тенденційності цих досліджень, шкідливого їх впливу на сільське населення і неблагонадійність осіб, яким дослідження ці були доручені».⁴² На думку чернігівського губернатора, обраний О. Русовим «спосіб збирання статистичних відомостей... був... незручним для народного спокою, бо несподівано з'являючись то в тій, то в іншій місцевості повіту, він входив у безпосередні зв'язки з селянами, розпитував їх про господарство, засоби до життя і поземельні відносини з великими землевласниками, що при нерозумінні селянами прямого їх значення давало привід до різноманітних балачок».⁴³

Звинувачення, висунуті чернігівським губернатором на адресу О. Русова, вражають не тільки своєю абсурдністю. Вони, так би мовити, на дев'ять років «випередили» свій час. Адже, лише в грудні 1886 р. міністр внутрішніх справ Росії Д. Толстой своїм таємним циркуляром рекомендував всім губернаторам «звернути особливу увагу на склад земських статистиків... і... негайно усунути від занять по збиранню статистичних відомостей за дорученням земських управ осіб, політична неблагонадійність яких... є достатньо доведеною, а також надалі не допускати таких до вищезгаданих занять». Таке рішення міністр мотивував тим, що «збирання статистичних відомостей пов'язане з частими роз'їздами по селам, заводам і фабрикам і ставить збираючих відомості в безпосередній, без будь-якого контролю, зносини з сільським і фабричним населенням».⁴³

Під тиском генерал-губернатора ніжинські повітові земські збори подавляючою більшістю голосів постановили припинити статистичні дослідження в повіті. Лише троє гласних насмілилися виступити проти такого рішення. Трохи згодом, один з них (Микола Миколайович Милорадович) у пояснювальній записці з цього приводу вказав на справж-

ню причину припинення статистичних досліджень. «Знаючи як сприймається деякою частиною нашого суспільства будь-яка спроба зрівняння платежів, можна припустити, — зазначає він, — що репресивна міра була здійснена на підставі неправдивих доносів».⁴⁵

І все ж, незважаючи на репресивні міри, О. О. Русов, обробивши вже зібраний матеріал, видав статистичний опис Ніжинського повіту (Нежинский уезд. — К., 1879). Ця праця містила ґрунтовний опис повіту «як у природно-історичному, так і в господарському відношенні, з низкою ґрунтовних монографічних описів окремих галузей господарства», вона «одразу висунула молодого дослідника в ряди видатних статистиків і була відзначена Імператорським Географічним Товариством золотою медаллю».⁴⁶

Ця нагорода, по суті, була визнанням заслуг не тільки О. Русова, але й інших членів чернігівського статистичного відділення, які розробили і частково перевірили на практиці зразкову на той час програму статистичних досліджень (так званий «чернігівський тип» статистики).

Чернігівський спосіб статистичних досліджень з деякими змінами, відповідно до місцевих особливостей, практикувався в Херсонському, Полтавському, Вятському, Уфимському та інших земствах.⁴⁷ Слід зазначити, що в ті часи існувало лише два загально визнані фахівцями методи земської статистики — «московський» і «чернігівський», які, попри деякі відмінності, являли собою «перші планомірні спроби суцільного експедиційного дослідження, — кожна з них, по новизні справи, певною мірою однобічна, — і наступна еволюція земської статистики черпала і з того, і з іншого джерела».⁴⁸ Сам О. О. Русов намагання протиставлення зазначених методів вважав «наслідком якогось непорозуміння». «Як московська, так і чернігівська програми, — підкреслював він, — мали на увазі вивчення в цих двох губерніях положення землеробства і залежну від нього ступінь прибутковості і цінності земель».⁴⁹

Закривши статистичне відділення в 1878 р., чернігівське губернське земство вже через три роки вимушене було відновити його діяльність. 20 січня 1881 р. комісія кошторисів і податків запропонувала губернському земському зібранню поновити статистичне вивчення губернії. Майбутньому статистичному відділенню, перш за все, рекомендувалося «надати в розпорядження земства повне зведення числових даних, необхідних для розкладки земського збору». Збирання ж іншого статистичного матеріалу ставилося в залежність від «доброї волі і бажання виконавця». Комісія вважала, що для повного опису всієї губернії знадобиться чотири роки.⁵⁰

Заслухавши доповідь комісії, губернські земські збори постановили «визнати в принципі необхідним збирання статистичних даних», але, в той же час, деякі земці наполягали на тому, щоб статистичне відділення в своїй роботі обмежилось збиранням відомостей, необхідних лише для губернської розкладки, а «збирання даних з інших питань не дозволяти ні в якому разі». Ці зауваження, на думку П. Червінського, були «настільки неймовірними, що особи, незнайомі з старою історією питання, могли б подумати, що вони просто недочули». «Було б бажано, — наголошував у своєму виступі О. Ліндфорс, — поставити статистику поза коливаннями земських партій, які вже раз встигли погубити справу».⁵¹ Врешті-решт, губернські збори дали дозвіл статистикам збирати і т. з. «необов'язкові» матеріали.

Головою статистичного відділення було призначено П. П. Червінського. Він, використавши попередні статистичні програми, для оцінки земельних угідь губернії розробив «Земледельческую программу», яка складалася з двох частин — статистичної і описової. «У першій, — як зазначав сам автор, — розміщені питання кількості — скільки? у другій питання якості і побутових обставин — як?».⁵² По суті, друга (опи-

сова) частина програми була зорієнтована і на збирання етнографічних матеріалів. Статистики повинні були відповідати на її запитання докладно, «з місцевими виразами, прикметами, взагалі з усіма побутовими обставинами справи».⁵³

Підсумком діяльності земського статистичного відділення стали 15 томів «Материалов для оценки земельных угодий» Чернігівської губернії. «Материалы» отримали схвальні відгуки фахівців і були визнані зразковим дослідженням. Саме тому вчений комітет міністерства державного майна Росії удостоїв статистичні труди Чернігівського земства премії графа П. Д. Кисельова. Особисто було відзначено цією ж премією і медаллю П. П. Червінського, який, «крім створення програми для дослідження, був головним керівником робіт на місцях, редагував всі томи (крім VII, XI і XIV), особисто брав участь у збиранні матеріалів і в упорядкуванні деяких відділів і склав опис Кролевецького повіту».⁵⁴

Вчений комітет також звернув увагу на те, що «Земледельческая программа» П. Червінського була складена таким чином, «щоб можна було зробити порівняння сучасного перепису з так званим Рум'янцевським описом Малоросії».⁵⁶ Розробку цього цінного історичного джерела, як вже згадувалося вище, чернігівські статистики ще в 1876 р. «ставили собі як певне завдання». Більше того, їх наміри знайшли відгук і підтримку з боку деяких губернських гласних, які були переконані, що «вивчення губернії має на меті... дати ключ до вирішення... історичного питання про те, як покращилось або погіршилось становище нашого простолюдю з часів Рум'янцевського опису Малоросії».⁵⁶

Першою спробою співставлення економічного положення населення як у часи Рум'янцевського опису, так і в XIX ст. була, як відомо, праця О. Русова «Статистико-экономическое описание деревни Кашовки Довжицкой волости Черниговской губернии», надрукована в 1877 р. у першому випуску «Трудов» статистичного відділення. А вже через п'ять років, у 1882 р., у IX томі «Материалов для оценки земельных угодий» чернігівський статистик Є. С. Філімонов у спеціальному розділі («Формы землевладения в Суражском уезде»), використавши матеріали опису 1765/69 рр., дослідив еволюцію земельних відносин у зазначеному повіті протягом XVIII—XIX ст. Крім цього, він на початку 1884 р. для VI Археологічного з'їзду в Одесі підготував доповідь «Сябренная сокупная займанщина и сябренное доленое землевладение; личная займанщина и личное землевладение». У додатках до цієї доповіді були надруковані акти з Рум'янцевського опису.⁵⁷ У той же час, Є. С. Філімонов намагався надрукувати в «Земском сборнике Черниговской губернии» матеріали для характеристики землеволодіння в Чернігівській губернії, вибрані ним з того ж таки Рум'янцевського опису, але, на жаль, губернатор не дозволив цього зробити.⁵⁸

Серед досліджень Генерального опису 1765/69 рр., проведених чернігівськими статистиками, слід відзначити праці А. С. Семяновського і П. П. Червінського, вміщені в XIV і XV томах «Материалов для оценки земельных угодий». Ця робота, за словами П. Червінського, була спробою «вирішення такого великого і вкрай складного питання, як питання про те, коли економічне положення маси населення було кращим, у минулому столітті або зараз».⁵⁹

Наслідком порівняння цифрового матеріалу Рум'янцевського опису з даними подвірного опису 1883 р. став висновок П. Червінського про те, що «в минулому столітті не тільки селянству, але й значній частині козацтва в економічному відношенні жилося гірше і важче, чим зараз». Цей висновок не тільки суперечив загальноприйнятим поглядам, але й виявився повною несподіванкою для самого Петра Петровича. «Багато висновків, — писав він у листі до В. Б. Антоновича, — мене

самого збентежили, майже образили своєю несподіваністю». Саме тому це питання дослідник хотів «розробити більш ґрунтовно, висвітливши історичною критикою», бо «голе співставлення цифр, — на його думку, — може породжувати лише плутанину у висновках».⁶⁰

Дослідження П. Червінського спричинило появу на сторінках «Земського збірника» статті іншого чернігівського статистика А. П. Шликевича «Лучше ли жилось в Малороссии за сто лет назад?». Останній, критично проаналізувавши висновки свого колеги, не тільки спростував їх, але також накреслив програму подальшого вивчення матеріалів Рум'янцевського опису.⁶¹

На жаль, цим планам чернігівських статистиків не судилося збутись. На початку 90-х рр. XIX ст. матеріали опису, які зберігалися в Чернігові, буди передані до бібліотеки Петербурзької Академії Наук. Відірваний від місцевих наукових сил, Рум'янцевський опис почав забуватись і жодного нового дослідження над його матеріалами, які раніше знаходилися в бібліотеці чернігівського статистичного комітету, не було зроблено.⁶²

Із самого початку проведення статистичних робіт — у 70-х роках XIX ст. — чернігівські земські статистики значну увагу приділяли питанню вивчення якості земель. Якраз у цьому полягала специфіка чернігівського статистичного методу. На підставі матеріалів, зібраних протягом 1876/83 рр., В. Є. Варзар, П. П. Червінський і А. П. Шликевич склали карту ґрунтів Чернігівської губернії. Ґрунтознавчі роботи, здійснені чернігівськими статистиками, були, на думку фахівців, «найбільш чистим і найбільш широким застосуванням статистичного методу до вивчення російських ґрунтів».⁶³ Замість проведення хімічного або механічного аналізу ґрунтів чернігівські статистики зосередили свою увагу на збиранні зауважень селян про якості оброблюваних ними ґрунтів. Саме внаслідок такого методу дослідження, з точною фіксацією термінів і висловів землеробів, «з'явилася, — на думку О. Русова, — низка об'єктивних ознак, більш необхідних для оціночної класифікації ґрунтів, чим ті хімічні або механічні ознаки, які слугують підставою для наукової їх класифікації».⁶⁴

Після завершення робіт по збиранню матеріалів, необхідних для оцінки земель губернії, чернігівське губернське земство 8 грудня 1883 року доручило статистичному відділенню провести оцінку нерухомого майна міст, промислових і фабричних закладів. До цієї роботи П. Червінським були залучені фахівці з Москви і Петербурга. Узагальненням і осмисленням зібраного ними протягом 1885 р. матеріалу стало ґрунтовне дослідження — «Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии» (Чернігів, 1886). Наукове значення проведеної вченими роботи важко переоцінити, адже вона, по-перше, була не стільки оцінкою, скільки економічним вивченням різних сторін фабричної і заводської промисловості губернії, а, по-друге, містила історичний нарис розвитку виробництва в губернії.

Крім цього, в п'ятому випуску «Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов» (Спб., 1887) були надруковані підсумки вивчення кустарних промислів Чернігівської губернії, проведеного В. Є. Варзаром.

Прикметно, що відновлення діяльності земського статистичного відділення, знову ж таки, як і в перший період його існування, позитивно вплинуло на «Земский збірник Черниговской губернии». Починаючи з 1881 р., на сторінках «Збірника» в рубриці «Земская статистика» регулярно друкується детальна інформація про діяльність інших земських статистичних бюро. А в 1882 р. у першому і другому числах земського часопису побачила світ праця призабутого дослідника Чернігівщини

Г. Єсимонтовича «Описание Суражского уезда Черниговской губернии». «Описание», складене ще в 1845 р., вже у 80-х рр. минулого століття було бібліографічною рідкістю. Воно містило докладний опис селянського і поміщицького господарств 40-их рр. XIX ст. і саме тому становило неабиякий інтерес для місцевих дослідників.

Не менш цікавою була праця гласного чернігівського губернського земства І. Миклашевського «Очерки крестьянского хозяйства Малороссии». Спочатку І. Миклашевський виступив з рефератом на згадану тему 1 травня 1887 р. перед членами московського юридичного товариства. Реферат привернув до себе увагу фахівців і, як наслідок, був надрукований у «Известиях» Петровсько-Разумовської Академії. «Нарис, — за словами його автора, — мав на меті показати в загальному вигляді риси розподілу поземельної власності серед селянських станів Чернігівської і частково Полтавської губерній і, разом з тим, указати на головні ознаки, які можуть характеризувати селянське господарство цієї частини Малоросії». ⁶⁵ У той же час, на думку редакції «Земского сборника Черниговской губернии», праця І. Миклашевського заслуговувала на увагу, «як одна з небагатьох спроб обробки накопиченого статистичного матеріалу про нашу губернію» і «безперечно буде прийнята до уваги упорядниками майбутнього «зводного опису» Чернігівської губернії при написанні ними відповідно відділу про селянські господарства губернії». ⁶⁶

Отже, матеріали, зібрані чернігівським земським статистичним відділенням протягом 70-х—80-х рр. XIX ст., стали значним імпульсом для подальшого вивчення губернії. 14 листопада 1885 р. губернське земство доручило управі виробити програму загального економічного опису губернії, запросивши для консультації А. П. Шликевича і В. Є. Варзара. «Підставою для передбачуваного опису губернії, — зазначалося в постанові земських зборів, — повинні слугувати головним чином земські статистичні матеріали, які вже є в наявності». Всі роботи планувалося закінчити протягом двох років. Загальна редакція майбутнього підсумкового опису була покладена на губернську управу, а також В. Варзара, А. Шликевича і П. Червінського. А вже на губернських земських зборах у 1886 р. була розглянута і затверджена програма загального опису, яка складалася з чотирьох головних відділів: 1) Географічний і статистичний опис; 2) Економічний опис (землеробство, промисли, торгівля); 3) Споживання і, нарешті, 4) Висновки. ⁶⁷

Але, прийнявши рішення про написання зводного опису губернії, чернігівське земство, в той же час, припинило діяльність статистичного відділення, вважаючи, що воно виконало покладені на нього обов'язки. «Тепер саме час сказати про чернігівську статистику: вона, — не без суму писав у 1887 р. П. Червінський О. Русову, — закінчена. Зібрання дало нам ще 8000 рублів на складання загального статистико-економічного опису губернії». ⁶⁸

Таким чином, заклавши вдруге статистичне відділення, чернігівське земство відмовилося від проведення так званої «поточної» статистики, яка вже на той час стала нагальною потребою земського життя. Адже масштабні й дорогі за вартістю дослідження основної статистики не могли задовольнити потребу земств у щорічній інформації про зміни в господарському житті губернії. ⁶⁹

До того ж, відсутність статистичного відділення призвела до втрати чернігівським земством високопрофесійних статистиків. Протягом 1890-х рр. Чернігів залишили П. П. Червінський, А. П. Шликевич і В. Є. Варзар, засновники загальновідомого «чернігівського типу» статистики.

Певне затишшя в проведенні статистичних робіт наприкінці 80-х—на початку 90-х рр. XIX ст. спостерігалось не тільки в чернігівському,

але й у інших земствах. Це було викликано, з одного боку, протидією царського уряду, який прагнув не допустити здійснення в країні глибоких за змістом соціально-економічних досліджень, а, з другого, зниженням у самих земствах інтересу до вивчення економічного побуту села, чим відрізнялася земська інтелігенція в 70-х—80-х роках.⁷⁰

Завдяки законам 1893, 1899 рр. царський уряд повністю підпорядкував собі земську статистику. Як наслідок, «з вільного продукту вільної взаємодії земства і позастанової інтелігенції статистичне дослідження перетворюється на повинність, що лежить на земстві».⁷¹

Що ж стосується чернігівської земської статистики, то в 90-х рр. XIX ст. можна виділити лише дві події, які виходили за межі чернігівського земства і були, так би мовити, відлунням її попереднього розвитку.

У 1890 р. у «Земском сборнике Черниговской губернии» була надрукована стаття А. П. Шликевича «Что дают и что могут дать подворные описи?», яка відіграла значну роль у розвитку земської статистики. Раніше, при обробці зібраних матеріалів, земські статистики широко використовували так званий метод «групувань». Суть його полягала в тому, що статистики систематизували дані про окремі двори певного поселення за окремими рубриками або групами, досліджуючи таким чином величину лише однієї ознаки (землі, худоби і т. п.). «Нічого дивуватися тому, — зазначає А. Шликевич, — що у всіх без виключення статистиків, які пішли в накопичення подвірних даних, «групування» зустрічають беззаперечне схвалення. Їх так глибоко шанують, що саме достоїнство статистичної праці готові вичерпати кількістю групувань». Такий метод дослідник вважав «логічною помилкою». Намагаючись захистити зібраний статистиками матеріал від знецінення і зберегти його для використання іншими дослідниками, А. Шликевич створив комбінаційну таблицю. «Головна ідея таблиці, — на його думку, — полягала в розташуванні дворів, що підлягають обстеженню, за типами їх елементарного складу. Для цього причиною об'єднання в групи треба брати однакову приналежність кожному з них усіх ознак: землі, худоби, робочої сили і всього іншого».⁷² Нагадаємо, що метод комбінованих таблиць вперше в земській статистиці розробив і застосував на практиці саме А. П. Шликевич.⁷³

У 1898 р. побачило світ двотомне «Описание Черниговской губернии» О. Русова. Це було саме те «Описание» губернії, яке задумувалося чернігівським земством ще в 1886 р., але, в силу різних обставин, здійснено було цей задум лише наприкінці XIX ст. Саме О. О. Русову, який у середині 90-х рр. на запрошення чернігівського земства повернувся до Чернігова, було доручено «визначити економічний баланс губернії, шляхом можливо точного обліку виробничих сил, виробництва і споживання». Оскільки при виконанні цього доручення Олександр Олександрович мав можливість використовувати лише той матеріал, який був у наявності (питання про нові дослідження було відхилено земством), то виконати поставлене губернськими земськими зборами завдання в повному обсязі йому не вдалося. Тим не менше, «залишене ним 2-томне «Описание Черниговской губернии» стало настільною книгою не тільки для земства, але й взагалі для місцевих діячів».⁷⁴

Дослідження, крім всього іншого, містило ґрунтовний екскурс у історичне минуле краю з традиційним для чернігівських статистиків порівнянням зібраного ними матеріалу з даними урядових переписів XVIII—XIX ст. Ще в 1895 р., під час роботи над «Описанием Черниговской губернии», О. Русов у листі до О. М. Лазаревського повідомляв, що в нього «з'явилося бажання від нинішніх цифр зробити екскурсії в область цифр, Вами добутих і виданих. У вашому «Стародубсько-му» і «Ніжинському» полках є цифри про кількість дворів і хат почат-

ку і кінця XVIII ст. (1723, 1736 і 1781). Якби їх усі підрахувати, то «була б можливість порівняти з даними 1858 і сучасними для висновку про те, як забудовувався, а значить і залюднювався великий район Малоросії протягом століть».⁷⁵ Можна сказати, що з цим завданням Олександр Олександрович блискуче впорався.

Дослідження О. Русова було не тільки підсумком роботи чернігівського земства протягом другої половини XIX ст., але, в той же час, являло собою підсумок вивчення Чернігівщини. «Ми не перебільшимо, як зазначав відомий красзнавець П. Федоренко, — коли скажемо, що книжка Русова є найкраща наукова робота, що її написано про Чернігівщину»⁷⁶

Праця О. О. Русова належним чином була оцінена фахівцями: 14 лютого 1901 р. він отримав премію Харківського університету.

Одночасно з появою «Описания Черниговской губернии» на сторінках «Земского сборника» в 1898 р. була надрукована ще одна праця підсумкового, так би мовити, характеру — «Описание Черниговской губернии. Уезды: Городнянский, Черниговский, Сосницкий, Новгород-Северский».

Згідно з постановою Державної Ради Росії від 18 січня 1899 р. на земські установи покладався обов'язок проведення оціночно-статистичних робіт, для виконання яких уряд виділяв 1 мільйон рублів (з них на долю Чернігівської губернії припадало 55000 руб. на рік). Закон передбачав створення при повітових і губернських земських управах з представників земств і місцевих адміністративних установ спеціальних оціночних комісій.

Як наслідок, на губернських земських зборах у 1899 р. розглядалася доповідь управи про спосіб використання виділених урядом коштів для проведення оціночних робіт в Чернігівській губернії. Адже становище оціночної справи в губернії, за визначенням земської управи, знаходилося в незадовільному стані. Для проведення статистичних робіт управа пропонувала залучити осіб з вищою освітою, під керівництвом досвідченого статистика. Але саме в цьому полягала найбільша складність. Статистичні роботи розпочиналися майже одночасно в усіх земських губерніях і тому укомплектувати статистичні оціночні комісії фахівцями було дуже важко. «Протягом перших місяців 1900 р., — попереджала управа чернігівські губернські збори, — не буде повного складу осіб, для виконання необхідних робіт». Врешті-решт, чернігівське земство прийняло рішення обрати статистичну комісію з голови і членів губернської земської управи і восьми гласних (серед яких був і О. Русов), а також звернулося з клопотанням до уряду про проведення на кошти міністерства фінансів з'їзду статистиків для вироблення єдиних для всіх губерній підстав оціночно-статистичних робіт.⁷⁷

У тому ж таки 1899 р. О. О. Русов розробив «Проект организации земских статистических учреждений в Черниговской губернии», в якому він, між іншим, висловив застереження, що навіть у разі комплектування майбутнього бюро фахівцями з окремих галузей знань (фінансистів, інженерів, агрономів, ґрунтознавців тощо) воно «буде непридатним для місцевої провінційної статистики, якщо його члени мало знайомі з місцевими побутовими умовами життя населення, видами його будівель, формами земледоління, звичаями землеробства і т. п.»⁷⁸

У травні 1900 р. чернігівська губернська земська управа запросила на посаду завідуючого оціночно-статистичним бюро князя М. Л. Шаховського, якому було доручено скласти проект програми майбутніх статистичних робіт і написати програму дослідження предметів земського оподаткування.⁷⁹

Свою діяльність новостворене статистичне бюро розпочало лише в 1901 р. і одразу зіткнулося з значними труднощами. Відсутність у йо-

го складі достатньо підготовлених для проведення оціночних робіт людей призвела, врешті-решт, до того, що земство, ознайомившись з друкованими роботами бюро і заслухавши доповідну записку О. Русова (який на той час працював у Полтаві), вирішило, що «в силу необхідності мати впевненість у тому, що всі роботи в бюро поставлені правильно, необхідно запросити кількох відомих фахівців з теорії і практики статистичних робіт (Каблукова, Фортунатова, Щербину, Аненського, Пешехонова). Крім цих осіб варто було б просити прийняти участь у розгляді питання і О. О. Русова, близько знайомого з постановкою оціночного діла в Чернігівській губернії».⁸⁰

Нарада фахівців відбулася 18—24 лютого 1902 р. у Чернігові. Їх висновки були невтішними: «Постановка земельних досліджень зовсім не вірна. Загальне враження від розгляду отриманих матеріалів різко висуває назовні недоліки програм та притаманні їм дефекти і ще більше вказує на відсутність досвідченого і знаючого керівника».⁸¹

Незважаючи на те, що програма статистичного обстеження губернії була виправлена експертами, її виконати чернігівському статистичному бюро так і не вдалося. 30 травня 1902 р. царським урядом було заборонено збирати статистичні відомості про земельні маєтності в Чернігівській губернії. А ще раніше, наказом губернатора були зупинені роботи по опису міст.⁸²

Причиною зупинки діяльності земських статистичних бюро стали селянські заворушення, що спалахнули в губерніях Лівобережної України на початку 1902 р.

Відновити земельно-оціночні роботи чернігівському земству було дозволено лише в 1910 р. Саме тому свою головну увагу статистичне бюро зосередило на дослідженні ґрунтів губернії. З 1903 по 1911 рр. під керівництвом ґрунтознавця К. Г. Білоусова було обстежено 7 повітів губернії. А після його відмови від служби в чернігівському земстві обстеження ґрунтів було продовжено під керівництвом іншого відомого ґрунтознавця М. О. Дімо і об'єднаної ним групи фахівців з московського ґрунтознавчого комітету. Крім цього, під керівництвом доктора географії Л. С. Берга, геолога А. Архангельського і геоботаніка І. Спрігіна розпочалися відповідно географічні, геологічні і геоботанічні дослідження на Чернігівщині.⁸³

По відношенню до деяких найважливіших напрямків оціночних робіт у губернії 1914 р. повинен був стати останнім. Однак початок першої світової війни загальмував розвиток статистичного дослідження губернії. Крім того, що були припинені експедиційні роботи, значно послабився склад оціночно-статистичного бюро, адже вже в липні 1914 р. частину його членів було мобілізовано до лав діючої армії. І все ж, до 1914 р. майже повністю було закінчене географічне, геологічне, геоботанічне, геодезичне і кліматичне вивчення губернії.⁸⁴

Матеріал, зібраний чернігівським земством внаслідок природно-історичного дослідження Чернігівщини протягом першого десятиріччя ХХ ст., був використаний останнім для заснування в Чернігові земського природно-історичного і сільськогосподарського музею. Рішення про це було прийнято в січні 1914 р. під час засідань чернігівського губернського земського зібрання. Майбутній музей, на думку земців, повинен був дати «повну картину природи губернії і, в той же час, мусив охоплювати в історичному висвітленні і сучасному положенні всі галузі земського господарства і діяльності. Це була б одна з кращих форм закріплення у вигляді пам'ятника музею історії піввікового розвитку земського самоврядування».⁸⁵

Починаючи з 1914 р., чернігівські статистики зосереджуються на обробці зібраного матеріалу. Як наслідок, у «Земском сборнике» про-

тягом того ж таки 1914 р. з'являються такі праці, як «Черниговская губерния в естественно-историческом отношении» Ю. Кондакова та «Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении» А. Дядиченка (батька відомого українського історика В. А. Дядиченка).

А через два роки побачила світ монографія колишнього члена чернігівського оціночно-статистичного бюро Г. Кушенко «Крестьянское хозяйство в Суражском уезде Черниговской губернии по двум переписям — 1882 и 1911 гг.» (Чернігів, 1916). Ця робота була першою спробою в Чернігівській губернії обробки порівняльних даних, відділених майже тридцятирічним проміжком часу. Автору вдалося «точно встановити» історію походження кожного сучасного господарства, в смислі наступності його зв'язку з певним господарством попереднього перепису».

І, нарешті, останньою серед робіт чернігівських статистиків була праця Н. Кострова «Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. Материалы бюджетных записей». Вона видана в Чернігові у буремному 1918 році, коли Україна була охоплена полум'ям громадянської війни. З ліквідацією земств скінчилася й історія земської статистики. Протягом свого існування, з 1864 по 1919 р., земства провели не тільки значні за обсягом, але, у той же час, і найрізноманітніші за змістом дослідження. Вони, без перебільшення, стали своєрідними «мозковими» центрами, інтелектуальними осередками по вивченню губерній. Саме завдяки діяльності чернігівських статистиків щодо вивчення Чернігівщини дуже високо була оцінена діяльність самого чернігівського земства. «Немає жодної галузі господарського або культурного життя, для вивчення якої земство не внесло чогось цінного і помітного», — зазначав у 1931 р. чернігівський краєзнавець П. Федоренко.⁸⁶

Джерела і література:

1. Белокопский И. П. История Орловской земской статистики (К 25-ти летию земских учреждений и 5-ти летию Орловской статистики) // Земский сборник Черниговской губернии (далі Зем. сб. Черниг. губ.). — 1892. — № 2. — С. 57—58.
2. Цит. по: Кауфман А. А. Земская статистика // Юбилейный земский сборник. 1864 — 1914. / Под ред. Б. Б. Веселовского и З. Г. Френкеля. — Спб., 1914. — С. 260.
3. Гозулов А. И. Очерки истории отечественной статистики. — М., 1972. — С. 148.
4. Материалы для оценки земельных угодий. — Т. 1 Черниговский уезд. — К., 1877. — С. 13, 16.
5. Земская статистика // Зем. сб. Черниг. губ. — 1881. — № 8. — С. 68—70.
6. Гозулов А. И. Вказана праця. — С. 152.
7. О необходимости собирания статистических сведений о губернии // Зем. сб. Черниг. губ. — 1875. — № 9—10. С. 104.
8. Русов А. Проект организации земских статистических учреждений в Черниговской губернии // Зем. сб. Черниг. губ. — 1899. — № 6. — С. 59.
9. О необходимости собирания... — С. 104—108.
10. Там само. — С. 109—111.
11. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе. (Доклад члена Управы П. А. Константиновича) // Зем. сб. Черниг. губ. — 1876. — № 1—4. — С. 11.
12. Кауфман А. А. Вказана праця. — С. 26.
13. Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX в. Ол. Ол. Русова. — Львів, 1938. — С. 4.
14. Там само.
15. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. — К., 1971. — С. 110—115.

16. Кириченко В. Ф. Визначний економіст і статистик. (До 125-річчя з дня народження В. Є. Варзара) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР — Вип. 11. — К., 1977. — С. 105—106.
17. Цит. по: Русова С. Вказана праця. — С. 4
18. Корнійчук Л. Я. «Капітал» К. Маркса і ідеологія народництва (70-ті — початок 80-х років XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 14. — К., 1980. — С. 91—93.
19. Доклад Статистического Отделения Губернской Земской Управе // Зем. сб. Черниг. губ. — 1876. — № 9—12. — С. 190.
20. Материалы для оценки земельных угодий. — Т. 1... — С. 1.
21. О первоначальных действиях... — С. 16—17.
22. Русов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики — К 1909 — С. 17—18.
23. Кауфман А. А. Вказана праця. — С. 261.
24. Русов А. Краткий обзор... — С. 4.
25. Доклад Статистического Отделения... — С. 192.
26. Русов А. Краткий... — С. 8.
27. Там само. — С. 9.
28. Доклад Статистического Отделения... — С. 193.
29. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе. — Вып. I. — Чернигов, 1877. — С. 1—2.
30. Доклад Статистического... — С. 194 — 199.
31. Труды статистического отделения... — С. 3.
32. Там само. — С. 117 — 118.
33. Там само. — С. 15 — 16.
34. Див.: О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ. (Доклад члена статистического отделения В. Є. Варзара). // Зем. сб. Черниг. губ. — 1876 — № 1 — 4. — С. 120 — 162.
35. Общее обозрение местожительства козаков в Черниговской губернии // Зем. сб. Черниг. губ. — 1877. — № 5—8. — С. 1 (приложение).
36. Доклад Статистического... — С. 200.
37. Русова С. Вказана праця. — С. 5.
38. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України (далі ІР ЦНБ). — Ф. 10. — Спр. 14795. — Арк. 15.
39. Кириченко В. Ф. Вказана праця. — С. 105.
40. Журналы заседаний очередного черниговского губернского земского собрания (далі ЖЗОЧГЗС) сессии 1876 г., состоявшейся в январе 1877 г. — Чернигов. 1877. — С. 215.
41. ЖЗОЧГЗС сессии 1877 г., состоявшейся в январе 1878 г // Зем. сб. Черниг. губ. — 1878. — № 1—4. — С. 515.
42. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДА). — Ф., 1191. — Оп. 2. — Спр. — 82. — Арк. 1.
43. ІР ЦНБ. — Ф. 10. — Спр. 14795. — Арк. 14.
44. ЦДА. — Ф. 442. — Оп. 937. — Спр. 2. — Арк. 1.
45. Там само. — Ф. 1191. — Оп. 2. — Спр. 82. — Арк. 10 зв.
46. А. А. Русов // Черниговская земская неделя. — 1915. — № 43. — С. 16.
47. Белоконовский И. П. Вказана праця. — С. 79.
48. Кауфман А. А. Вказана праця. — С. 263.
49. Русов А. Краткий обзор... — С. 27.
50. ЖЗОЧГЗС сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года // Зем. сб. Черниг. губ. — 881. — № 1—4. — С. 523—527 (приложение).
51. Там само. — С. 111 —117.
52. Червинский П. П. Объяснение к земледельческой программе // Зем. сб. Черниг. губ. — 1881. — № 1—4. — С. 21—22.
53. Там само. — С. 51.
54. О присуждении ученым комитетом министерства государственных имуществ премий за статистические работы // Зем. сб. Черниг. губ. — 1887 — № 3—6 — С. 118—119.
55. Там само. — С. 117.
56. ЖЗОЧГЗС сессии 1876 г., состоявшейся в 1877 г. // Зем. сб. Черниг. губ. — 1877. — № 1—4. — С. 178 (приложение).
57. Филимонов Е. С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения. — Пермь, 1895. — С. 52.

- 58 ЖЗОЧГЗС 28 сессии 1892 г., состоявшейся 10—22 января 1893 г. — Чернигов, 1894. — С. 291.
59. Материалы для оценки земельных угодий. — Т. 15. Кролевецкий уезд. / Сост. Червинский П. П. — Чернигов, 1887. — С. IX.
60. IP ЦНБ. — Ф. 3. — Опр. 67058. — Арк. 1—2.
- 61 Див.: Шликевич А. П. Лучше ли жилось в Малороссии за сто лет назад? // Зем. сб. Черниг, губ. — 1890. — № 11—12. — С. 152—179.
62. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссии. — Т. 1. — Нежин, 1913. — С. 351.
63. Цит по: Русов А. Описание Черниговской губернии. — Т. 1. — Чернигов, 1898 — С. 87.
64. Там само. — С. 88.
65. Миклашевский И. Очерк крестьянского хозяйства Малороссии // Зем. сб. Черниг. губ. — 1887. — № 7—8. — С. 210.
66. Там само. — С. 259.
67. ЖЗОЧГЗС 22 сессии с 4 по 19 декабря 1886 г. // Зем. сб. Черниг. губ. — 1887. — № 9—10, — С. 53—58 (приложение).
68. IP ЦНБ. — Ф. 3. — Спр. 2358. — Арк. 1.
69. Зубко А. М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864—1917 рр.) II Український історичний журнал. — 1988. — № 3. — С. 134—135.
70. Там само.
71. Кауфман А. А. Вказана праця. — С. 263.
72. Див.: Шликевич А. П. Что дают и что могут дать подворные описи? // Зем. сб. Черниг. губ. — 1890. — № 3—4. — С. 9—62.
73. Гозулов А. И. Вказана праця. — С. 181.
74. А. А. Русов // Черниговская земская неделя. — 1915. — № 43. — С. 16.
75. IP ЦНБ. — Ф. 1. — Спр. 68261. — Арк. 1.
76. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. — Т. 1. — Праці історико-краєзнавчої секції. — Чернігів, 1931. — С. 29.
77. ЖЗОЧГЗС 35 сессии с 7 по 21 декабря 1899 г. — Чернигов, 1900. — С. 140, 144.
78. Русов А. Проект организации... — С. 61.
79. ЖЗОЧГЗС экстренной сессии 9—10 июля 1900 г. — Чернигов, 1900 — С. 12—13.
- 80 Отчет Черниговской губернской земской управы за 1901 г. — Чернигов, 1902. — С. 351—352.
- 81 Отчет Черниговской губернской земской управы за 1902 г. — Чернигов, 1903. — С. 359.
82. Там само. — С. 361.
83. Див.: Державний архів Чернігівської області. — Ф. 140. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 1—18.
84. ЖЗОЧГЗС 49-й сессии 1913 г., состоявшейся 17—28 января 1914 г. (С приложением). — Чернигов, 1914. — Доклад № 55. — С. 2.
85. Федоренко П. Вказана праця. — С. 26—27.

